

УДК 821.161.2.0

ЦИКЛИ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Тетяна СУШКЕВИЧ

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
інститут філології і журналістики,
вул. В. Бердичівська, 40, Житомир, Україна, 10008,
e-mail: winter_weather@mail.ru*

У статті досліджуються цикли українських історичних романів другої половини ХХ ст. Автор звертає увагу на їх формозмістові особливості, з'ясовує значення композиційної структури циклів під час художньої рецепції та інтерпретації історичних подій у творах.

Ключові слова: історичний роман, цикл, епопея, метажанр, тетралогія, циклічний епос.

Для української історичної прози ХХ ст. характерним є оновлення традиційних жанрів шляхом їх модифікації, пошуку нових форм. Переосмислення і концептуалізація історичних подій досягається об'єднанням окремих текстів у певні цілісності. У межах єдностей цих творів образ відтвореної історичної доби може набувати додаткового символічного значення, водночас увиразнюються формозмістові чинники самих текстів.

Унаслідок цих процесів на тлі творів ХХ ст. на історичну тематику виділяються українські історичні романи, поєднані у цикли, котрі стали предметом історико-літературних розвідок В. Дончика [3], М. Ільницького [10], В. Чумака [24] та ін.

Дослідження літературного циклу як сукупності творів, яка на основі ідейно-тематичного, композиційного рівнів становить певну цілісність, – актуальне питання літературознавства. У цій статті пропонується дослідити композиційну структуру циклів українських історичних романів другої половини ХХ ст., з'ясувати її значення під час художньої рецепції та інтерпретації історичних подій у творах.

Теоретичне обґрунтування літературних єдностей знаходимо у працях М. Бахтіна [1], М. Дарвіна [2], Н. Лейдермана [11], Н. Мажари [13], М. Ткачука [20], В. Тюпи [21], А. Чичеріна [23]. Межі визначення літературних єдностей розмиті, про що свідчить значна кількість різних теоретичних міркувань у названих працях. Так, розглядаючи питання історичної поетики, М. Бахтін відзначає кілька відмінних рис епопеї і роману. Оповідь в епопеї звернена у минуле, тому час автора і слухача (читача) дистанціюється від часу оповіді; джерелом сюжету є національний переказ. У романі сюжет будується на особистому досвіді автора і читача, завдяки чому з'являється вимисел, твір наближається до сучасного часу [1, с. 456]. Н. Лейдерман

вбачає у виділених М. Бахтіним особливостях їх “наджанровий характер”, бо вони виступають тими наджанровими факторами, котрі впливають на всі жанри і стилі певної історико-літературної системи [11, с. 134].

Якщо в теорії літератури розмежовуються види поєднання художніх текстів, то під час їх інтерпретації поряд із поняттям “цикл” використовуються й такі, як “епопея”, “дилогія”, “трилогія” і т. ін., “циклічний епос”.

У діахронному плані епопеєю називають епічні твори у вигляді великих циклів народних пісень, переказів, легенд, а пізніше й авторських розповідей, як “Одісея” та “Іліада” Гомера, “Енеїда” Вергілія та ін. Роман же з’явився у XVIII ст. і витіснив епопею. У синхронному плані як епопею можуть розглядати великі за обсягом і складні за системою персонажів та сюжетними зв’язками переважно епічні твори, причому як один роман, так і цикл романів.

Активно звертатися до роману-епопеї українські письменники почали у другій половині XX ст. Саме у 40–50-их рр. більшою мірою під впливом ідеологічних чинників, а не літературних, у художніх творах зображується широка панорама життя народу, руху часу, а відтак творення “нового національного епосу”. Такі ідеологічні завдання було покладено на жанр історичного роману-епопеї. Наслідки подібних явищ у літературі спостеріг В. Дончик: “... широко задумані твори нерідко виникають і досить механічно, нові книги продовжують попередні, додаються до них, хоча розвитком ідеї, художніх образів це зовсім не диктується. Немає тут і масштабності епічної панорами народного життя, глибоких художніх вистежень народного характеру, його змін і новонадбань...” [3, с. 320]. Епічна панорамність і масштабність в історичних романах породжували “псевдомонументальність” і зменшення інтересу до зображення життя особистості в історії, до пов’язаних з ними морально-філософських проблем.

Проте не всі твори мали низьку художню якість. І сьогодні захоплюють читача такі масштабні історичні романи, як, наприклад, “Таємний посол” В. Малика, який також називають тетралогією. Це великий за обсягом епічний твір, що складається із чотирьох самостійних частин. На відміну від епопеї, у романах В. Малика яскравіше проявляються композиційні особливості циклу. До складу циклу “Таємний посол” входять чотири романи: “Посол Урус-шайтана” (1968), “Фірман султана” (1969), “Чорний вершник” (1976) і “Шовковий шнурок” (1977), які свою спільну назву отримали у виданні 1981–1982 років. Вони поєднуються на основі спільних головних героїв та ідейним задумом. Таким чином, читач спостерігає за пригодами козака-характерника Арсена Звернигори і його друзів. Усі події розгортаються на тлі історичного часопростору, який увиразнюють історично достовірні Іван Сірко, Семен Палій, Юрій Хмельницький та ін., котрі діють поряд із вигаданими героями.

Кожен з романів циклу має свій сюжет, в основу якого покладено окремий конфлікт. У “Послі Урус-шайтана” Арсен виконує доручення гетьмана Сірка довідатися у Криму про плани турецько-татарських походів на українські землі, а також знайти брата Сірка. У “Фірмані султана” Звернигори з тією ж метою необхідно дістати султанську грамоту і врятувати Січ від яничар. У “Чорному вершнику” герой бере активну участь у війні проти Порти, а також має допомогти

коханій Златці і сестрі Стесі, які потрапили у ясир. У “Шовковому шнурку” Арсен з друзями у складі козацького війська відбивають наступ турків у Відні і визволяють з гарему Златку.

Проте усі чотири романи будуються за однією схемою. Арсен отримує певне завдання і водночас хтось із близьких Арсеніві людей потрапляє у біду і потребує допомоги. Так виникає конфлікт, який герой намагається розв’язати, вирішуючи обидві ситуації. При цьому Звернигора долає низку пригод, через які можна стверджувати, що романи написані в одному авантюрному стилі. Для творів циклу “Таємний посол” характерні мотиви переслідування, викрадення, загадковості через перевдягання, впізнавання – невпізнавання персонажів.

Сюжет кожного з романів В. Малика будується так, що Арсен розв’язує тільки один бік конфлікту, з’ясування іншого переходить у наступний роман, до нього долучається низка перипетій, і разом вони становлять конфлікт цього твору. Такий зв’язок сюжетного рівня романів породжує їх композиційну єдність на рівні циклу. Також у межах циклу події “Посла Урус-шайтана” є зав’язкою романних перипетій, а в “Шовковому шнурку” вони досягають свого завершення.

Художньо переосмислити період Київської Русі, створивши цикл історичних романів, прагнув С. Скляренко. Письменникові вдалося написати два романи “Святослав” і “Володимир”, а третій “Ярослав” лишився незавершеним. Проте вже на прикладі двох творів можна простежити особливості їх композиції, на основі яких вони утворюють цикл історичних романів. Так, “Святослав” починається віршем піднесеного настрою, котрий може стосуватися як цього твору, так і відкривати цикл романів.

Твори С. Скляренка пов’язуються фіналами і зав’язками. У “Святославі” розв’язка побудована таким чином, що читач дізнається про долю усіх героїв, навіть другорядних. Якщо ж розв’язка лінії котрогось із них лишається відкритою, як, наприклад, Малуші, то заключні події можна простежити вже у наступному романі “Володимир”. Тож цикл творів С. Скляренка будується так, що зав’язка “Володимира” є водночас і розв’язкою, яка уміщена у “Святославі”:

“ – Мужі новгородичі! – голосно каже князь Володимир. – Трудний час настав для Русі і нас, адже князь Ярополк убив брата свого Олега і поїде на землі Русі. Що діяти маємо, робити, новгородичі, мужі мої? (...)

І вже над багатотисячним натовпом заблищали сокири, замайоріли шапки, звелися темні натруджені руки.

– Веди нас, княже, підемо за Русь!” [17, с. 668].

Аналогічно у фіналі “Володимира” з’являється Ярослав і готується відвоювати київський престол, що вказує на початок подій незавершеного С. Скляренком “Ярослава”.

“Святослав” і “Володимир” поєднуються у цикл не тільки через подібність структури романів, хронологічних рамок, котрі у межах циклу охоплюють події Київської Русі, і спільність героїв, які переходять із роману у роман, а й на основі способу зображення головного героя. Головними персонажами обох творів є князі, а події з ними передані як їхня художня біографія.

Прикметним зразком циклу історичних романів є твори Р. Іваничука. П'ятнадцятьма романами автор вивів власну художню "теорію "меча і мислі": "... наш народ умів міняти види зброї: на зміну матеріальній, вибитій із рук у програшних битвах, тут же витворював він незнищенну зброю – мисль, яка виховувала нащадків, повержених воїнів на нових ратників, віддаючи їм викохану в матерії слова національну ідею, без якої неможлива побудова самостійної держави.

Такий процес переміни видів зброї я прослідкував у п'ятнадцятьох романах, зобразивши в них найдраматичніші віхи нашої історії – від початку XV століття до нинішнього дня" [8, с. 167–168]. Таким чином, назва п'ятнадцяти томного циклу історичних романів "Меч і мисль" відображає їх зв'язок між собою на основі ідейного задуму автора.

Особливість творів "Меча і мислі" Р. Іваничука полягає у тому, що вони утворюють у межах циклу окремі єдності, якщо брати за критерій цілісності місце подій. Так, романи "Черлене вино" (1977), "Манускрипт з вулиці Руської" (1979), "Вода з каменю" (1982), "Саксаул у пісках" (2000) і "Шрами на скалі" (1986) можемо зарахувати до львівського циклу. Зосереджуючи події "Черленого вина" навколо Олеського замку, "Манускрипту з вулиці Руської" у межах Львова, пов'язуючи основні події з діяльністю М. Шашкевича у "Воді з каменю", І. Вагилевича у "Саксаулі у пісках" та І. Франка у "Шрамах на скалі", автор художньо осмислює історію Львова і Львівщини від XV ст. до межі XIX–XX ст.

Сюжети "Води з каменю" і "Саксаула у пісках" пов'язані не тільки топосом, а й часом подій, способом зображення головних героїв. І. Вагилевич із "Саксаула у пісках" продовжує, розпочату у "Воді з каменю", діяльність М. Шашкевича. Подібні вони і за структурою. Обидва твори складаються із трьох частин. При цьому у "Воді з каменю" із кожною частиною спостерігаємо становлення національно-визвольних ідей Маркіяна, а в "Саксаулі у пісках" події розгортаються так, що Іван Вагилевич переймає ідеї свого приятеля (Маркіян хворіє на сухоти, Іван прощається з другом і вагається, чи зможе він продовжити справу "Руської Трійці"); пізніше, дискутуючи з Яковом Головацьким, герой чітко усвідомлює і діє згідно власних і спільних з Маркіяновими переконань).

В обох романах діють спільні герої. Окрім діячів "Руської Трійці", у творах зображено Міхала Сухоровського, якого Р. Іваничук називає "предтечею Маркіяна Шашкевича й водночас пропашою силою". Як наголошує автор, цей персонаж, віднайдений ним у польській актовій книзі, став одним із головних і у "Воді з каменю", і в "Саксаулі у пісках". "Цей Міхал Сухоровський, – відзначив Р. Іваничук, – ніяк не міг стати поруч із членами "Руської Трійці", він кидався, як вічний протестант, у вири львівських революцій і, не знайшовши іншої суспільної сили для боротьби, як людське шумовиння з міського дна, закінчив своє життя на шибениці" [8, с. 130–131]. В обох романах привертає увагу ще один персонаж, образ якого також запозичений автором з польської літератури. Це скрипаль, приятель Сухоровського – Ясьо Сакрамент, котрий став уособленням бідності, доброти, порядності і змарнованого таланту найнижчої верстви львів'ян" [8, с. 131].

Тож “Вода з каменю” і “Саксаул у пісках” становлять діалогію у межах львівського циклу і п’ятнадцятитомного циклу романів Р. Іваничука, сюжет якої “зцементовують”, за визначенням автора, спільні образи головних персонажів.

Попри єдність романів, які утворюють діалогію, львівський цикл чи загальний цикл “Меч і мисль”, усі твори Р. Іваничука є самостійними, мають власні формозмістові особливості.

Цілком самостійні й історичні романи П. Загребельного, котрі входять до циклу про Київську Русь, і якими письменник утвердив певні риси циклу історичних романів. Як зауважив автор, спочатку цикл задумувався як триптих, тобто як поєднання трьох самостійних, але пов’язаних спільним ідейним змістом, мотивом творів, який мали складати “Диво” (1968), “Первоміст” (1969) і “Смерть у Києві” (1972). Але 1974 року вийшов друком роман “Євпраксія”, у передмові до якого П. Загребельний зазначив: “... авторові хотілося (...) здійснити своєрідні художні дослідження народних доль, кожна з яких не втратила свого значення і сьогодні. Отож “Диво” – це доля таланту, “Смерть у Києві” – доля державної ідеї, “Первоміст” – доля народної споруди. “Євпраксія” – роман про долю людини” [6, с. 6].

В. Фащенко відзначив, що у названих романах “немає спільних героїв, і фабула аж ніяк не поєднана в часі, в місці дії, в головних обставинах і характерах” [22, с. 96]. Таким чином, вони утворюють цикл на основі ідей, які пересікаються, поєднані авторським задумом і загальним часом (доба Київської Русі).

Тож кожен історичний роман П. Загребельного про Київську Русь має свої композиційні особливості. Водночас у межах циклу вони формують іншу структуру, яка, за визначенням П. Загребельного, має концептуальний характер, тобто передає авторську концепцію історії.

Сюжети романів про Київську Русь ґрунтуються на певній історичній події (будівництво Софії Київської, князювання Юрія Долгорукого у Києві, собор у П’яченці), яка стосується життя й історичної постаті, і вигаданого, а відтак нікому невідомого, персонажа. Такий прийом дав змогу П. Загребельному не будувати художню біографію історичної особи чи відтворювати історичну добу, а інтерпретувати певну подію і навіть полемізувати щодо неї з історичними документами.

В. Табачковський зазначив, що “минуле – більш вагоме, реальне й доказове, аніж майбутнє”. Тому часто звернення до минулого означає “зображення як такого, котре вже було колись, того, що насправді може або повинно бути здійснене лишень згодом, що є по суті метою, а зовсім не дійсністю минулого” [19, с. 15]. Подібний зв’язок часів бачимо у циклі романів П. Загребельного про Київську Русь. Він виявляється на композиційному рівні, як у “Диві”, чи закладений у змістових компонентах твору, як у “Смерті у Києві”, “Євпраксії” і “Первомості”. Вагому роль при цьому відіграє наратор. Він, вступаючи у полеміку з історичними джерелами, наводить художні докази та відкриває читачеві власне бачення історії, тим самим

надає романам, за твердженням В. Дончика і М. Слабошпицького, “авторсько-сьогочасних” особливостей [18, с. 65].

Досліджувані цикли історичних романів можна узагальнити терміном “циклічний епос”, бо вони є групою епічних творів, об’єднаною “історичною добою, головними персонажами, місцем дії чи авторським задумом” [12, с. 722]. Їх означають як циклічний епос, щоб термінологічно розмежувати ліричні, драматичні та епічні цикли.

Отже, розглянуті історичні романи другої половини ХХ ст., які утворюють цикли, завдяки такій композиційній єдності набувають додаткової естетичної вартості. Тому літературознавці часто називають подібні формальні утворення метажанром. М. Ткачук визначає метажанр як “особливий тип організації творів у цілісну картину світу, який має свою динаміку жанрів і структур” [20, с. 12]. Н. Мажара зазначає, що така наджанрова єдність надає текстові, організованому здебільшого за традиційними ознаками, нового оформлення [13, с. 184]. У межах циклу як метажанру особливого значення набуває назва твору чи увиразнюється образ наратора, архітектоніка тексту, а тому інакше, ніж під час інтерпретації певного тексту як самостійної одиниці, прочитуються його формозмістові особливості.

Про цикли історичних романів В. Малика, С. Складенка, Р. Іванчука і П. Загребельного як про метажанр дозволяє говорити їх значний обсяг, унаслідок якого вони вміщують більше літературних явищ, ніж кожен із цих романів окремо. Через об’ємність літературних явищ циклам також властиві синкретизм і неканонічність, що більшою мірою проявляються у циклах із різних за жанром творів. Але навіть у циклах історичних романів можемо спостерігати ознаки метажанру. Так, “Таємний посол” В. Малика складають історичні романи, що є однорідними у жанровому відношенні. На основі спільних змістових чинників між ними встановлюються зв’язки на рівні форми. Романи С. Складенка мають дещо відмінну сюжетно-композиційну специфіку, але як цикл постають у вигляді художніх біографій історичних постатей. П’ятнадцяти томник Р. Іванчука більш синкретичний, ніж цикли попередніх авторів, бо твори у ньому різняться часопростором, персонажами і зображеними подіями, також залежно від основних критеріїв створюють у межах циклу окремі утворення. Проте усі романи Р. Іванчука об’єднані авторським задумом. Історичні романи П. Загребельного, як і твори Р. Іванчука, мають не такі міцні зв’язки на сюжетно-композиційному рівні, як “Таємний посол” В. Малика і цикл романів С. Складенка. Їх формозмістові чинники становлять єдність більшою мірою через ідейно-тематичний рівень.

У результаті дослідження циклів історичних романів другої половини ХХ ст. виявлено, що їх композиційна структура в єдності зі змістовими компонентами дає змогу подати історичні події як сюжетне тло твору (романи В. Малика) або як художню біографію історичних осіб (романи С. Складенка), увиразнює авторський задум (романи Р. Іванчука), дозволяє полемізувати з історичними джерелами, ілюструючи авторську концепцію історії у творі (романи П. Загребельного).

Отже, об’єднання історичних романів другої половини ХХ ст. у цикл розширює значення формозмістових чинників кожного твору, що входять до його

складу. Циклічна єдність історичних романів реалізується у метажанр. Виділення ознак метажанру підсилює зв'язки між зображеними у романах насамперед історичними подіями, вказує на циклічність історії (як у "Таємному послі" В. Малика, циклі С. Скляренка та Р. Іваничука). Подібні явища спостерігаємо у циклі про Київську Русь П. Загребельного. При цьому кожен із романів через специфіку прийомів компонування тексту має власні особливості композиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Худ. литература, 1975. – 504 с.
2. *Дарвин М.* Русский лирический цикл. Проблемы истории и теории / М. Дарвин. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 144 с.
3. *Дончик В.* Український радянський історичний роман. Рух ідей і форм / В. Дончик. – К. : Дніпро, 1987. – 429 с.
4. *Загребельний П.* Твори в 6-ти т. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1979–1980 – . – Т. 2. Диво – 1979. – 575 с.
5. *Загребельний П.* Твори в 6-ти т. / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1979–1980 – . – Т. 3. Смерть у Києві. Первоміст. – 1980. – 680 с.
6. *Загребельний П.* Євпраксія / П. Загребельний // Твори в 6-ти т. / П. Загребельний. – К.: Дніпро, 1979–1980 – . – Т. 4. Євпраксія. День для прийдешнього. – 1980. – С. 5–269.
7. *Іваничук Р.* Вода з каменя. Саксаул у пісках / Р. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2007. – 414 с.
8. *Іваничук Р.* Моя кунсткамера. Із авторського досвіду / Р. Іваничук // Березіль. – 2006. – № 10. – С. 103–171.
9. *Іваничук Р.* Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської / Р. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2006. – 381 с.
10. *Ільницький М.* Людина в історії: Сучасний український історичний роман / М. Ільницький. – К. : Дніпро, 1989. – 356 с.
11. *Лейдерман Н.* Движение времени и законы жанра: монография / Н. Лейдерман. – Свердловск : Серед.-Урал. кн. изд-во, 1982. – 256 с.
12. Літературознавчий словник-довідник / [За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва та ін.]. – К. : ВЦ "Академія", 2006. – 752 с.
13. *Мажара Н.* Інтерпретація мемуарів: жанр чи метажанр / Н. Мажара // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2010. – № 4 (191). – С. 184–188.
14. *Малик В.* Таємний посол. У 2 т. / В. Малик. – Харків : Євроекспрес, 2000 – . – Т. 1. Посол Урус-шайтана. Фірман султана. – 2000. – 464 с.
15. *Малик В.* Таємний посол. У 2 т. / В. Малик. – Харків : Євроекспрес, 2000 – . – Т. 2. Чорний вершник. Шовковий шнурок. – 2000. – 542 с.
16. *Скляренко С.* Володимир / С. Скляренко. – К. : Дніпро, 1971. – 488 с.

17. *Скляренко С.* Святослав / С. Скляренко. – К. : Дніпро, 1987. – 669 с.
18. *Слабошпицький М.* За гамбурзьким рахунком. Читацькі маргіналії та варіації на тему Павла Загребельного / М. Слабошпицький. – К. : Ярославів Вал, 2004. – 222 с.
19. *Табачковський В.* Людина – Екзистенція – Історія / В. Табачковський. – К., 1996. – 123 с.
20. *Ткачук М.* Жанрова структура прози Івана Франка. Бориславський цикл та романи з життя інтелігенції / М. Ткачук. – Тернопіль, 2003. – 383 с.
21. *Тюпа В.* Аналіз художественного тексту / В. Тюпа. – М. : Изд. центр “Академія”, 2006. – 336 с.
22. *Фащенко В.* Павло Загребельний. Нарис творчості / В. Фащенко. – К. : Дніпро, 1984. – 207 с.
23. *Чичерин А.* Возникновение романа-эпопеи / А. Чичерин. – М. : Сов. писатель, 1975. – 376 с.
24. *Чумак В.* Далеч віків прозираючи...: Проблематика сучасного українського радянського історичного роману / В. Чумак. – К. : Т-во “Знання” УРСР, 1985. – 48 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

**CYCLES OF HISTORICAL NOVELS
IN THE UKRAINIAN LITERATURE
OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY**

Tetiana SUSHKEVYCH

*Zhitomyr Ivan Franko State University,
Institute of philology and journalism,
St. V. Berdychivska, 40, Zhitomyr, Ukraine, 10008,
e-mail: winter_weather@mail.ru*

The cycles of Ukrainian historical novels of the second half of the XX century are investigated in the article. The author pays attention to its particular formal and intensional features, inquires the value of the composite structure of cycles, when historical events are repected and interpreted in the works.

Keywords: historical novel, cycle, epic, metagenre, tetralogy, cyclic epics.

**ЦИКЛЫ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ
В УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX В.**

Татьяна СУШКЕВИЧ

*Житомирский государственный университет имени Ивана Франка,
институт филологии и журналистики,
ул. Б. Бердичевская, 40, Житомир, Украина, 10008,
e-mail: winter_weather@mail.ru*

В статье исследуются циклы украинских исторических романов второй половины XX в. Автор обращает внимание на их формосодержательные особенности, выясняет значение композиционной структуры циклов при художественной рецепции и интерпретации исторических событий в произведениях.

Ключевые слова: исторический роман, цикл, эпопея, метажанр, тетралогия, циклический эпос.